

George RUSNAC

ORIGINEA ROM. (F)SAT, ORAȘ ȘI A ALB. FSHAT

În articolul *Originea rom. sat*, publicat în revista *Dacoromania*, I, Cluj, 1921, p. 253-257, V. Bogrea nota: „Filologia românească oscilează încă, în ce privește originea acestui cuvânt, între lat. *satus*¹ și alb. *fshat* (<lat. *fossatum*)². Controversa persistă din două cauze – una sentimentală: dificultatea de a renunța la un prototip latin atât de ademenitor, alta – tehnică: unghiul redus sub care a fost privită problema, care, de fapt, trebuie pusă în cadrul larg al «filologiei comparate»”.

1. Pentru derivarea din lat. *satus* (de la *serere*) „câmp (ogor) semănat”, vorbesc următoarele considerații: a) v. rom. (*f*)*sat* „câmp”, din Coresi... și din PȘ: *Adapă toate ferile fsatelor...* (la Dosoftei: *câmpului*)...; b) rom. *miriște* „loc unde a fost o semănătură, lan”, față cu sl. *mir* „lume, mundus” (cf. preot de mir) și germ. *Dorf* (got. *daurp* „Acker”), la a cărui bază, ca și la aceea a rus. *derevnya* „sat”... stă ideea de „arătură, ogor”...

2. Pentru derivarea din alb. *fshat*, resp. lat. *fossatum*... pledează următoarele fapte: a) v. rom. *fsat*, pe care etimonul *satus* îl lasă neexplicat; b) dificultatea de a admite existența a două cuvinte de origini diferite: unul, *sat*, latinesc, altul, *fsat*, albanez; c) absența unei reale dificultăți semantice în ce privește trecerea de la *fossatum* la *fshat* (*fsat*, *sat*)” [1, p. 253].

Această pretinsă „absență a unei reale dificultăți semantice” o va infirma Al. Cioranescu [2] (atât pentru prima ipoteză, cât și pentru cea de a doua): „E greu de crezut că termenul, eminent militar (> ngr. *fossaton* „campament, oaste” > arom. *fusate* „șanț”), s-ar fi conservat într-o regiune caracterizată prin lipsa totală a fortificațiilor medievale”. În pofida realității istorice respective, ipoteza derivării directe din lat. *fossatum* a avut cel mai mare număr de aderenți: C. Daicovici [8, p. 478], I. A. Candrea [9], Ov. Densusianu (care, în volumul al II-lea al *Istoriei limbii române* [6, p. 27], nu-l va mai deriva pe (*f*)*sat* din alb. *fshat*, a se vedea n. 2, subsol, ci din lat. *fossatum* „șanțuit”), Scriban [10], S. Pușcariu [11], Al. Rosetti [12, p. 215], **DLRM** [13], I. I. Russu [14, p. 42], **SDE** [15], **DLR** [16], **DEX** [17] etc.

Fără a se lăsa impresionat de faptul că „derivarea rom. *sat* direct din lat. *fossatum* este... aproape definitiv și unanim acceptată” (după cum constata C. Daicovici în *Dacoromania*, V [8, p. 478]), G. Giuglea caută un alt etimon latin: *fixatum* [18, p. 642], pe când Take Papahagi, în **Dicționarul dialectului aromân** [19], nu dă etimologia cuv. *sat* „village” (pe *fusate* [*fsat*] „tranșee” raportându-l la it. *fossato* „șanț”), iar Al. Cioranescu [2], în același articol, concludă: „or. nesigură”. Respingând derivarea din *fossa-*

tum, cu obiecția pertinentă de ordin istoric expusă mai sus, Al. Cioranescu ar fi dispus să împărtășească ipoteza *satum* < *sero*, -ere „a însămânța”, dacă n-ar trebui să explice forma veche *fsat*, dificultate pe care n-o poate surmonta.

Acest impas marchează cercetările etimologice tradiționale, care-și expun preferința pentru prototipurile ademenitoare din alte limbi, desconsiderând potențele creatoare ale limbii examinate. Pentru a-l depăși, vom examina resursele interne ale limbilor română și albaneză în vederea soluționării problemei în discuție.

Sat (*fsat*) este glosat în DLR [16] cu sensurile: „cort, locuință rudimentară”; „așezare, aglomerare umană compusă din corturi”; „așezare, aglomerare umană rurală ai cărei locuitori sunt în majoritate țărani (agricultori)”; „cetate”; „locuitorii unui sat”; „grup mare și relativ stabil de animale”; „așternut, culcuș, pat”, „lăcaș, sanctuar”; „câmp, ogor, țarină”. Reținem parametrii acestui conținut („cuib”; „așezare”; „mulțime”; „zonă cultivată”) pentru a-i recunoaște în seria aloetică a radicalului *fs-*: *posadă* „pichet”; „casă de pază la marginea câmpului”; „casă din mahala”; „trecătoare (îngustă) în munți”; „curătură”; „loc neted pe un deal unde a fost o așezare omenească”; „loc de odihnă pentru călători” [16, [20, p. 38], [4], [2], [15]: < slavon. *posadu* „mahala”, *posada* „așezare” < *posaditi* „a pune”, cf. *sad*, *răsad*; [9], [10], [16]: < scr. *posada* „garnizoană”, explicații infirmate de verbul românesc *a posodi* „a apăsa”; „a strânge”; „a îndesa”; „a fricționa, a masa”; „a băători” [16: cf. *posod* „pârghie”, cf. *posadă* „id.”; „prăjină” (< ucr. *posad*), *a bosoli*; de fapt, ultima raportare (ezitantă) e unicul fir călăuzitor spre originea indigenă a lui *a posodi*, dovadă: aloetia tranșelor radicale *pos-* -*bos-*], *a bosoli* „a înghesui” [16], *a moscoli* „a mozoli” [16], *a toșăni*, *a toșoni* „a înghesui”; „a îndesa” [16: < magh. *taszit*, *taszint*, referire dezmințită de seria aloetică: *pos-* -*bos-* -*mos-* -*tos-*], *a (se) posădi* „a (se) așeza (într-un loc undeva)” [16: < slavon. *posaditi*, scr. *posaditi*, deși varianta *a posodi*, supra, se opune acestei înstrăinări], *a păsui* „a fixa”; „a vaccina” [16: < germ. *passen* „a se potrivi”, supoziție infirmată de *a posăi* „a altoi”; „a vaccina”, pe care DLR (16) îl derivă din *pos* „altoi”; „plantă”, or, acesta nu e decât un derivat regresiv al verbului respectiv. Prin urmare, variația *a păsui* – *a posăi* e o dovadă a originii indigene a acestor formații], *poșdic* „copil mic (slab dezvoltat)”; „țânăr”; „persoană pipernicită, neputincioasă, urâtă”; „om de nimic, ticălos, netrebnic”; „om mic de statură și gras”; „mulțime, droaie (de copii mici, de animale mici)” [16: < magh. *posodék*, explicație contrazisă de variantele: *pojatic*, *boșantic*, *foșodic* etc.] (indigen, eteme: < *pocit*>, < *fărămă*>, < *fraged*>, < *netrebnic*>, < *strânsură*>), *poșganie* „adunătură, mulțime” [16: et.nec.] (indigen, etem: < *strânsură*>, cf. var. *pojganie*, *fojgăitură* [16]) etc.

Revenind la invariantele de conținut ale lui *f(sat)* evidențiate anterior, constatăm că liantul etemic, care le reunește în aceeași structură polisemantică (supra) și polietemică (< *apăsare*> – < *forfotă*> – < *săpătură*>) și care marchează trena aloetică a rad. (*f*)*s-*, constituie ideea < *a strânge, a îndesa*>.

O evoluție semantică analoagă, în sensul stabilit de noi și în cel fixat de Ov. Densusianu pentru rad. i.-e. *kat-* (<adâncitură>), ap. [14, p. 149], nu în cel preconizat de I. I. Russu [14, p. 150: „analoagă... cu a lat. *fossatum* <(fossa) > rom. (f)saț”, evidențiind, adică, înțelesul primar de <îngrăditură>], ne pune la dispoziție sinonimul *cătun* „sat (mic)”; „mahala”; „colibă”; *cotună* = „cuptor săpat în câmp”; *cotună* = „vizunie”; *cătun* = „loc gol înconjurat de copaci”; „hățiș, desiș” [16], cuvânt comun româno-albanez (alb. *katund* „sat”; „vilă”, var. *katunt*, *ketun*, *kotun*), atestat în toate limbile balcanice (Fr. Miklosich, ap. Al. Cioranescu [2] emite mai multe ipoteze asupra originii lui *cătun*: ar fi de proveniență albaneză, română, turcă, italiană sau autohtonă; Ov. Densusianu [5, I, p. 35-36]: or. iliră; Th. Capidan [21, p. 458]: or. avară; L. Șăineanu [7]: or. albaneză; N. Jokl, ap. DLR [16], DLR: „Cuvântul pare a fi de origine albaneză”; S. Pușcariu [11, p. 256]: „este, probabil, ca și alb. *katund*, o moștenire autohtonă”; I. I. Russu [14, p. 149]: „prob. autohton”; „...inițial cuvântul românesc însemna nu „groapă în pământ... bordei”, ci „casă” în sens generic, „colibă, îngrăditură” făcută din împletituri, pari etc...”).

Întrucât „coagulantul” <a strânge, a îndesa> reunește etemele <adâncitură> – <adunătură> – <îngrăditură>, nu e cazul să respingem înrudirea semantică preromană dintre *fsat* și *cătun*. Să se compare echivalențele aloetice și sugestiile etemice pe care le generează conținutul unor formații cu aceste aloete radicale sau afixale: *cătun* = *cotun* [16], *cotlon* = *cotlună* = *cotron* = *cotrun* [16: <magh. *katlan*; în realitate, <a *cotloni* „a scotoci”; „a scobi” [16], indigen], *a (se) cotorî* „a ridica vița de vie și a o lega de haraci”; „a tăia vițele inutile”; „a scormoni pământul din jurul cotorului viei”; „a jumuli (curca sau gâsca)” etc. [16: <*cotor*, et. nec.; de fapt, *cotor* <a *cotorî*, indigen, eteme: <a *lovi*>, <a *fixa*>, <a *adânci*>, <a *smulge*>, *a (se) cotozi* „a mesteca mămăliga rău, cu boțuri în ea”; „a se murdări” [16], *a cotochi* = *a cotoși* „a cotrobăi”; „a scotoci”; „a adăposti”; „a înveli” [16], *cotrog* = *cotlon* [16], *scatoalcă* „lovitură”; „retevei”; „bătă, ciomag” etc. [16: et. nec.], *a hăți* „a grămădi”; „a arunca” [16: < ucr. *hatyty* „a întări printr-un dig”], *hățiș* „desime mare într-o pădure de arbori sau de măracini” [16], *hotoană* „trudă” [16] etc.

Prin urmare, dominantele semantice originare ale rom. (f)saț: <forfotă, mulțime> – <așezare, plantare> e inutil să le căutăm în latină sau în albaneză în situația când sistemul limbii române ni le oferă.

Factorul intern e decisiv și în privința originii alb. *fshat* „(f)saț” [G. Meyer [5], L. Șăineanu [7, s.v. *saț*]: <lat. **massatum* (*massalis*, „alcătuiind o mulțime dezordonată”), a se vedea n. 2; E. Cabej [22]: < lat. *fossatum*]. Ne-o demonstrează echivalența semantică și similitudinile de expresie din *fshat* = *pshat* = *mshat*, ce se opun categoric influențelor. **Dicționarul explicativ al Academiei Albaneze**, editat la Tirana, 1980 [23], îl înregistrează pe *fshat* cu 3 sensuri: „aglomerare umană rurală”; „locuitorii unui sat”; fig. „cantonament”, toate susceptibile de a fi explicate prin etemul <mulțime> (să se compare corespondentul românesc <forfotă, mulțime>, supra), etem

raportabil și la aloetul radical *push-* din *pushate* „companie” și *pushim* „la-găr, tabără” (deci creații indigene albaneze, în pofida tentației de a le găsi origini străine).

Rom. *oraș* „așezare omenească importantă, cu populație numeroasă, cu întreprinderi și instituții, constituind, de obicei, un centru industrial, comercial, cultural, politic și administrativ”; „locuitorii unei astfel de așezări” [16] e derivat *passim* din magh. *varos*. Deși am aflat, de la regretatul prof. Gr. Cincilei, că există și o excepție (unica?) de la această unanimitate de păreri privind originea cuvântului respectiv, n-am avut, din păcate, acces la ea.

Ce probe aduce sistemul lexical românesc întru susținerea provenienței indigene a termenului *oraș*?

În primul rând, elementul *horă*, pe care DLR [16] îl glosează cu sensul *oraș* și cu marca: *grecism literar*. Această apreciere nu e decât parțial justă. Influența grecească nu exclude, în limbajul cronicarilor din care sunt extrase exemplele, reminiscențele unei realități indigene cf. arom. *hoară* „sat” [16], atribuit și el, nejustificat, gr. *hora* „id.”. Or, atât în dacoromână, cât și în aromână, (*h*)*or-*, *hoar-* au „ecou” în vocabular: *horă* (*hoară*) „dans național cu ritm domol; jucătorii se prind de mână, formând un cerc mare”; „melodia ce se cântă la hore”; „doină, bocet sau baladă”; „fânul adunat cu grebla pe un loc de câțiva metri pătrați, în mijlocul căruia are să se clădească claia” etc. [16] (R. Roessler, ap. Al. Cioranescu [2], Al. Cioranescu [2]: < ngr. *horos* „dans”; „cor”; [16], [11, p. 278], [15]: < bg. *horo* < ngr. *horos*) (de fapt, derivat regresiv al lui *a hori* [comp. *forfotă* <a forfoti], „a juca hora”; „a cânta de horă”; „a doini, a boci”; „a strânge fânul în hore” [16: <horă], indigen, eteme: <a forfoti>, <a cânta>, <a strânge greblând>, cf. *a horțai* „a freca ceva, a scărpină” [16], *a horji* „a freca”; „a scobi” [16: cf. ung. *hore-solni* „a freca”], *orj* „cuvânt care imită sunetul produs prin frecarea a două corpuri tari (de metal, de piatră etc.)” [16], (*h*)*orș* „instrument pentru scobitul șindriilelor” [16], *hură* „ceartă, gură multă”; „grămadă, mulțime” [16, fără et.] (comp. dr. *uraș*, varianta lui *oraș* [16] și arom. *hurică* „sătuleț” [19], *hurtă* (în expr.) *cu ~ a* „cu toptanul” [16: < ucr. *hurt* „id.”, dar var. *huită*, *hultă*, *vurtă*, precum și *hură*, supra, constituie mărturie în favoarea indigenatului lui *hurtă*], *orliște* „paragină, loc sterp”; „pământ desțelinit și lucrat mai mulți ani consecutiv” (DLR [16], ignorând varianta neetimologizată *horliște* „loc steril”, din alt volum, ne trimite la scr. *orliște*; cuvântul românesc e indigen, căci se înscrie perfect în seria aloeto-etemică pe care o urmărim), dr. *ortoman* (despre ciobani) „bogat (în turme); „chipeș, mândru”; „viteaz”; (despre cai) „sprinten, focos” [2: „or. nec., prob. expresiv, judecând după suf. *-man*, cf. *gogoman*, *hoțoman* etc.”]. Încercând să identifice semnificația primară, Al. Cioranescu [2] se oprește, eronat, la ideea de <hoț>. La fel de neizbutită e și presupunerea formulată de Ion Popescu-Sireteanu, pornind de la var. *oltoman*: <din părțile Oltului> [24, p. 240]. Erorile provin din ignorarea laturii semantice și etemice a oscilațiilor fonetice. Or, căutărilor aloetice, conjugate cu cele etemice, nu trebuie să piardă din vedere sensurile vo-

cabulei etimologizate, căci pe firul lor ajungem la câmpurile etemice care ne sugerează etemul potrivit unui sau altui sens. În lumina acestor precizări, *ortoman* e polietemic: <strângător>, <bine clădit, chitit>, <iute, rapid>, eteme sinestezic convergente. În privința altor ipoteze etimologice, cf. Al. Cioranescu [2]), arom. *horhut* „freamăt” [19], arom. *horhor* „gaură” [19] (pentru a înțelege divergența semantică și etemică, inexplicabilă la prima vedere, dintre ultimele 2 vocabule, să se comp. dr. *a horgi*, supra, și horșc „râpă” [16]) etc.

În al doilea rând, sinonimul *târg*, considerat generalmente împrumut slav, dar redat circuitului indigen prin certitudinea șirului aloetic invocat, în care se integrează, alături de echivalentul *oraș*: *tăriș* „desiș” [16: <*tărie*; să se comp. însă cu cuvântul următor], *târș* „copac pipernicit”; „tufă”; „creangă stufoasă”; „groapă de măracini”; „vreasc”; „grămadă, morman” etc. [16] ([20, p. 27], [4], [2]: <v. sl. *truši* „curpen, lăstar”; [15: <scr. *trš* „viță de vie”; „tufă de vie”; „trestie”; „stuf”]; [16: cf. slavonul *trusu*, slovenul *trš*]) [indigen, etem: <strâns, grămădit>], *a tărăși* (*a târâși*) „a sta îndelung de vorbă cu cineva”; „a nara” [16], *târg* „maidan, obor”; „piață, hală”; „negoț, tocmeală”; „învoială, înțelegere”; „oraș, orașel”; „gaură în pământ la jocul numit poarca” [16] (etimonul unanim acceptat v. sl. *trugu* „piață, târg” e infirmat de datele aloeto-etemice indigene), *târcav* „ros, tocit”; „chel”; „chircit” etc. [16: <ucr. *tyrkavyj*, dar var. *țircav*, *țurcav* [16] pun în valoare originea indigenă a lui *târcav*], *a (se) stârci* „a (se) ghemui”; „a mototoli”; „a amorți”; „a cerși”; „a (se) strivi”; „a (se) dărăpăna” [16: <stârc <v. sl. *struku*] (indigen, *a stârci* [eteme: <a bocăni>, <a înțepeni>] > *stârc*), *stoară* „ceată [16: et. nec.], *stol* „ceată”; „cârd”; „mulțime”; „mănunchi”; „tufă”; „salbă” etc. [16] (conținutul, var. *stor* [16] și seria aloetică respectivă ne obligă să respingem ipoteza generalizată a derivării din ngr. *stolos* și să-l raportăm fondului indigen), *stoară* „ceată” [16: et. nec.], *toriște* „loc de odihnă al oilor și al vacilor”; „loc bătătorit”; „loc de adunare, de întâlnire”; „ogrinji, tor” etc. (16: <bg. *toriște*, ipoteză infirmată de var. *storiște*, *stolniște* [16]) etc.

Cercetând semantic și etemic rom. *oraș* în raport cu (*f*)*sat*, observăm anumite zone de interferență: sensul „cetate” în structura polisemantică a cuv. *f(sat)* și etemul comun <forfotă, mulțime>. Această apropiere, confirmată de datele rețelelor aloetice examinate, e o dovadă sigură a indigenatului atât în cazul cuv. *oraș*, cât și în cazul cuv. (*f*)*sat*.

NOTE

¹ T. Cipariu, ap. Al. Cioranescu [2], A. Philippide [3, p. 112]: *sat* < lat. *satum* (n.n.).

² A. Cihac [4], G. Meyer [5], Ov. Densusianu, I [6, p. 217], ulterior L. Șăineanu [7: v. rom. *fsat* (PȘ) = alb. *fshat* (= **massatum*), din lat. medieval *massa* „câșlă”, termen primitiv ciobănesc ca și sinonimul său *cătun*], Kr. Sandfeld-Jensen [ap. 14, p. 27] ș.a. (n.n.).

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Bogrea, V., *Originea rom. sat* // Dacoromania, I (1920-1921), Cluj, Cartea Românească, 1921, p. 253-257.
2. Cioranescu, Al., *Diccionario Etimológico Rumano*, La Laguna, 1958-1966.
3. Philippide, A., *Principii de istoria limbii* // Opere alese, ed. de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, București, EA, 1984.
4. Cihac, A. de., *Dictionnaire d'étymologie daco-romane, I. Éléments latins, comparés avec les autres langues romanes; II. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais*, Francfort A/M, Berlin-Bucarest, 1870, 1879.
5. Meyer, G., *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprachen*, Strassburg, 1891.
6. Densusianu, Ov., *Istoria limbii române, vol. I: Originile, vol. II: Secolul al XVI-lea*, ed. îngrijită de prof. univ. J. Byck, București, EȘ, 1961.
7. Șăineanu, L., *Dicționar universal al limbii române*, ed. a VI-a revăzută și adăugită, Craiova, Scrisul Românesc, 1929.
8. Daicovici, C., *Fossatum-sat* // Dacoromania, V (1927-1928), Cluj, Ardealul, 1929, p. 478-479.
9. Candrea, I.-A. și Adamescu, Gh., *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București, Cartea Românească, 1931.
10. Scriban, Aug., *Dicționarul limbii românești*, Iași, Presa Bună, 1939.
11. Pușcariu, S., *Limba română, I: Privire generală*, București, Minerva, 1976.
12. Rosetti, Al., *Istoria limbii române, I, de la origini până în secolul al XVII-lea*, ediția a doua, revăzută și adăugită, București, EȘE, 1978.
13. Academia Republicii Populare Române, Institutul de Lingvistică din București, *Dicționarul limbii române moderne*, București, EARPR, 1958.
14. Russu, I.I., *Ilirii*, București, EARSR, 1969.
15. Academia de Științe a R.S.S. Moldovenești, Institutul de Limbă și Literatură, *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești*, redactori: N. Raievski, M. Gabinschi, Chișinău, Redacția Principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1978.
16. Academia Română, *Dicționarul limbii române, A-C, D-De, F-L (Lojniță)*, București, Imprimeria Națională, 1913 ș.u.; serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, V (Veni), București, EA, 1965 ș.u.
17. Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. a II-a, București, Univers Enciclopedic, 1996.
18. Giuglea, G., *Etimologii* // Dacoromania, II, Cluj, 1922, p. 632-646.
19. Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, București, EA, 1963.
20. Miklosich, Fr., *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien, 1862.
21. Capidan, Th., *Raporturile albano-române* // Dacoromania, II, Cluj, 1922, p. 444-554.
22. Eqrem Çabej, *Studime rretn etimologjisë së gjuhës shqipe*, VI // Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria shkencat shoqerore, nr. 1, 1962, p. 109-110.
23. Academia e shkencave e rps të shqipërisë instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë, *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980.
24. Popescu-Sireteanu, I., *Limbă și istorie românească*, III, Timișoara, Augusta, 2003.